

SZŐLLŐSY CSILLA – SZÜCSI FRIGYES

SZÉKESFEHÉRVÁR ÁRPÁD-KORI VÉDMŰVEI

A Székesfehérvár belvárosát egykor körülölelő erődítés rekonstruálását célzó törekvések már a 19-20. század fordulóján megkezdődtek. Az elsődleges támpontot a kora újkori írott és képi források jelentették, hiszen a falakat a 18-19. század fordulójától kezdve fokozatosan, sok helyen szinte az alapokig visszabontották. Az elmúlt évtizedekben számos, az erődítés alaprajzának, szerkezetének és építési korszakainak meghatározására irányuló kutatást folytattak.¹ Ezen leletmentések anyagának természettudományos vizsgálatokkal bővített (újra)feldolgozásának, valamint a Szent István Király Múzeum által a közelmúltban végzett, Jókai utcában zajló feltárásoknak² köszönhetően jelentős új eredmények születtek a témában, elsősorban a város kora Árpád-kori történetét illetően (1. kép).

1 A kutatástörténeti előzmények részletesebben: Horváth et al. 2018, 169–170.; Szücsi et al. 2019, 10.; Szöllősy 2020, 371–373.

2 Horváth et al. 2018.; Szücsi et al. 2019.; 2020.

1. kép. Fekete szaggatott vonallal: a 11. századi alsóvár kőfalának (= középkori városfal) nyomvonala (1: Jókai u. 20., 2: Jókai u. 14., 3: Jókai u. 12., 4: Lakatos u. 7.). Szürke szaggatott vonallal: a 11. századi belsővár (= korai királyi vár? / ispáni vár?) kőfalának nyomvonala.

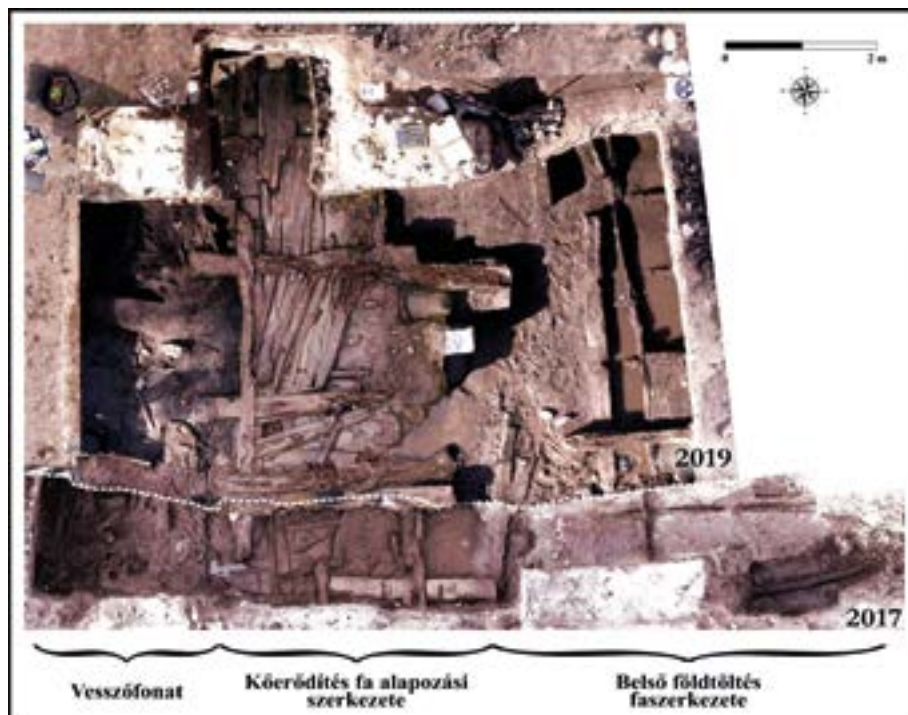
A vár(os)fal szerkezete

A Jókai utca 14. szám alatt 2017-ben és 2019-ben végzett feltárások bizonyítékot szolgáltatottak a néhány korábbi leletmentésből is ismert fa, föld és kő felhasználásával készült alapozási szerkezet és a kő városfal összetartozására.

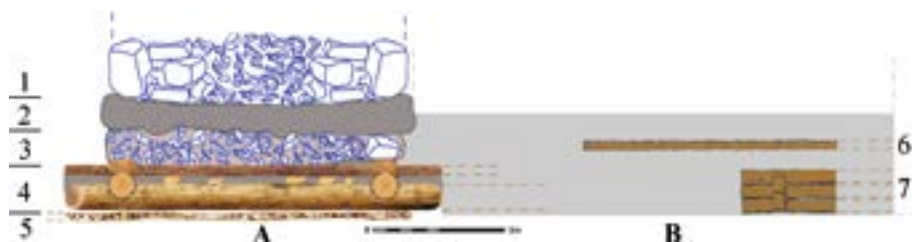
Az eddigieknél nagyobb, összefüggő felületen zajló munkák a városfal szerkezetének meglehetősen jó rekonstruálását is lehetővé tették (2–4. kép).

2. kép. A faszerkezetek ortofotók alapján digitalizált felszínrajza (digitalizálta: Molnár Gábor, Csoltkó Emese). A kutatóárkokat szaggatott vonallal jelöltük.

3. kép. A feltárt alapozási szerkezet a belső földtöltés faszerkezetével és az erődítés külső oldalánál található vesszőfonattal (ortofotó: Belegrai Tamás, Pokrovenszki Krisztián)

4. kép. A várfal és alapozási szerkezete (A): 1. Habarcsos kőfal. 2. Fekete agyagos-iszapos réteg. 3. Fekete agyagos iszappal kötött törtköves réteg. 4. Gerendarács alapozás fekete agyagos-iszapos kitöltőanyaggal. 5. Egyenletesen elterített fahulladékos réteg. A várfal belső oldalán húzódó, kétféle favázzal kialakított földsánc (B): 6. Rostos (?) faszerkezet. 7. Kazettás faszerkezet.

Az ingoványos talajon szükséges alapozási szerkezet legszó, fahulladékos rétegen gerendarács alapozás terült el. A gerendarácson deszkákat, és annak közeit kitöltő, illetve felette egyenletes felszint képező fekete agyagos-iszapos réteget helyeztek el. Fölötte sárral kötött törtköves réteg, majd egy egyenletesen felhordott fekete iszapos réteg következett. Utóbbira építették a két szélén nagyobb kváderkövekből, belül pedig kisebb kövekből habarcs felhasználásával rakott falat. A kőerődítés alapozási szerkezetétől keletre egy másik, sokkal kevésbé masszív faszerkezetet tártunk fel, amelyben a gerendák és deszkák több szinten, egymással párhuzamosan és merőlegesen helyezkedtek el. A legszó szinten a deszkák lapolva voltak és kazettákat alkottak. Ezt a fa és föld felhasználásával készült szerkezetet a kőerődítés belső földtöltéseként értelmezhetjük. Az előkerült kerámiatöredékek, valamint a faminták dendrokronológiai vizsgálata igazolja a két szerkezet egyidejű építését, így megerősíti a feltételezést.

A vár(os)fal építési ideje

A Jókai utcában folytatott feltárások során előkerült, jelentős mennyiségű faanyagot két egymástól független dendrokronológiai laboratórium vizsgálta,³ melyek a keltezés szempontjából hasonló eredményeket hoztak: a városfal ezen szakaszának építését 1045–1050 körülre tették.⁴ Mindezt alátámasztotta a kiválasztott faanyagokon⁵ elvégzett radiokarbon kormeghatározás is, hiszen az utolsó (legkésőbbi) évgyűrű 93%-os valószínűséggel tehető a 998 és 1057 közötti

3 A vizsgálatokat Horváth Emil és Morgós András, valamint Grynaeus András végezte (Morgós et al. 2020, 85–109.; Grynaeus 2020, 111–121.).

4 Fontos hangsúlyozni, hogy a két vizsgálat különböző referenciákra támaszkodott, ami megerősíti a kormeghatározást. Mivel a legkésőbbi, 1049–1050-re keltezhető utolsó évgyűrűvel rendelkező faanyagon kérget vagy kéregmaradványokat is megfigyeltek, ezért a kivágás idejét viszonylag rövid időn belül a beépítésnek is követnie kellett (Morgós et al. 2020, 103.).

5 A debreceni ATOMKI-ban AMS technikával végzett radiokarbon kormeghatározás „wiggles matching” technikával végzett kalibrációja során a 14. szám alatt feltárt minták mellett az utcában korábban előkerült, szintén a városfal nyugati szakasza alól/környékéről származó faleleteket is vizsgálták (Jókai utca 12., 20.): Morgós et al. 2020, 99–101.

évekre. Az alapozási szerkezetből gyűjtött kerámiatöredékek pedig ugyancsak a 11. századra keltezhetők.⁶

Mindezek alapján valószínűnek tűnik, hogy a vár(os)fal Jókai u. 14-es, és környező szakasza I. András király uralkodása alatt épült. A keleti városfal északi részén, a Lakatos u. 7-ből, a kőfal alapozásából – földmunkákhoz biztosított régészeti megfigyelés során, tehát sajnos nem jól dokumentált ásatáson – 2019-ben megmentett három darab gerendatöredék⁷ dendrokronológiai kormeghatározása felveti a lehetőségét, hogy a várfal építése már Szent István király uralkodásának idején megkezdődhetett az 1010-es években – e feltevés bizonyításához azonban még további kutatások szükségesek.

Arra vonatkozóan egyelőre nem rendelkezünk elegendő adattal, hogy a vár(os)fal teljes kiépítése mikorra fejeződött be, illetve a késő középkorból ismert észak felé nyíló Budai, valamint a délnyugat felé nyíló Palotai kapuk építése mikorra tehető.⁸ Elsőként az 1601-es olasz alaprajzi vázlatról és a város 1601-es ostromát ábrázoló francia metszetről, majd a 17-18. századi felmérésekről és városalaprajzokról ismerjük a városfalat tagoló téglalap és patkó alakú tornyokat.⁹ A falat – egy még közöletlen radiokarbon mérési eredmény alapján – vagy már eredetileg a 11. századi építés során patkó alakú tornyokkal tagolták, vagy valamikor a 12. század végéig építették ki őket.¹⁰ A téglalap alakú tornyok építésére – a városfal visszabontásával – legkorábban a 13. században kerülhetett sor, a Jókai u. 20-ban feltárt toronyalapozásból származó 13. századi edény alapján.¹¹

6 Szücsi et al. 2020, 61–63.

7 Romát–Pokrovenszki 2019, 72.

8 Feld 2011, 12.; Siklósi 1999, Abb. 65.; 2013, 12.

9 Siklósi 1999, Abb. 2, 4, 5, 10, 12.

10 A hivatkozott radiokarbon kelteztést a Szent István Király Múzeum megbízásából végezték a debreceni ATOMKI-ban. A mintavételezett gerenda a Siklósi Gyula által patkó alakú tornyoként azonosított objektum alapozásából származik a Zeneiskola (Szabadságharcos út 3., ma: Mátyás király körút 3.) területéről. Korábban Siklósi Gyula a patkó alakú tornyok építését a 13. század végére, 14. század elejére valószínűsítette (Siklósi 1999, 59.; 2013, 12.).

11 Siklósi Gyula a 13. század végére, 14. század elejére keltezte a téglalap alakú tornyok építését (Siklósi 1999, 37, Abb. 162.).

A források és kisebb leletmentések révén felvázolható késő középkori és török kori városfal nyomvonala tehát az említett nyugati (Jókai u. 12.,¹² 14., 20.¹³) és keleti (Lakatos u. 7.¹⁴) szakaszok északi részén bizonyosan azonos a 11. századi kőerődítés nyomvonalával. Egyelőre nem állnak azonban rendelkezésre faminták a védőöv déli felének alapozásából, így nem tudjuk biztosan, hogy itt is azonos-e a két fal nyomvonala. Amennyiben igen, úgy az általunk vizsgált kőerődítés mintegy 17 ha területet ölelt körbe, azaz a teljes középkori városmagot.

A kérdésnek igen nagy jelentősége van a város legmagasabb pontján – a mai II. János Pál pápa téren és környékén – állott kisebb (kb. 0,8–1,2 ha) és korábban(?) épült négyzetes kőerődítmény értelmezése szempontjából (1. kép).¹⁵ A két erődítés ugyanis közel két és fél évszázadon át – kb. 1050 és kb. 1300 között – egy időben állhatott. Az általunk kutatott nagyobb kiterjedésű – vélhetően a teljes középkori városmagot körülvevő – kőerődítésen belüli kicsiny kővár építésének idejére nem rendelkezünk ugyan egyértelmű bizonyítékkal, mindenesetre közvetett adatok a nagyobb területet védelmező erődítésnél korábbi építésre utalnak.¹⁶ A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a kisebb kőerődítés (belső vár) a királyi palotát, valamint

12 Szücsi et al. 2019, 20–25.

13 Horváth et al. 2018.; Szücsi et al. 2019, 11–18.

14 Romát–Pokrovenszki 2019, 72.; Morgós et al. 2020, 86.

15 A Vár méretére: Siklósi 1999, 13, 16. A kérdésben állást foglalo kutatók többsége a vár korai – 10. század utolsó negyedében történő – építését feltételezte (Kralovánszky 1984a, 197–198.; Siklósi 1999, 10–17.; 2013, 12.), míg mások ezt kétségbe vonták, mert „alapvetően a helynév értelmezésén alapult” (Feld 2011, 91.). Siklósi a korai királyi vár részeként értelmezte a falmaradványokat, Feld István kétségbe vonta ezt az értelmezést, Zsoldos Attila pedig az ispáni várat vélte bennük felfedezni (Zsoldos 2010, 10.).

16 Ilyen közvetett adatnak tűnik a település már 1009-ből ismert *Alba Civitas*, azaz Fehérvár elnevezése, melyet a legelfogadottabb vélemény szerint kőfaláról kapott (Siklósi 1999, 15.; 2013, 6.; Zsoldos et al. 2016, 25.). Mivel azonban a városfal déli területeiről nem rendelkezünk korhatározó (fa)lelettel, nem zárható ki ennek korábbi építése, mely esetben a név is vonatkozhatna rá. A másik közvetett adat az István király által alapított Szűz Mária-bazilika elhelyezkedése, hiszen ezt a kiemelkedő jelentőségű templomot nem a település legmagasabb pontjára emelték, vélhetően azért, mert itt már állt egy másik, nagy jelentőségű épület (részletesebben lásd: Szücsi et al. 2020.).

az ispáni székhelyet védelmezte,¹⁷ míg a nagyobb kőerődítés (alsó vár) szerepe elsődlegesen a Szűz Mária-prépostság és templomának védelme lehetett. Katonai szempontok szólnak a falaknak a szárazulat határain való emelése mellett, viszont így kezdetben még jelentős szabad területek állhattak rendelkezésre a fallal övezett területen belül. Tehát a középkori városmag Székesfehérvár esetében a szárazulat határain belül kiépített vár (alsó vár) területén fejlődött ki.¹⁸

Fehérvár korai kőerődítésének jelentősége

Általánosságban elmondható, hogy a Magyar Királyság területén – kevés kivételtől eltekintve – a 13. század második felében kezdtek kő vár- és városfalakat építeni,¹⁹ utóbbiak pedig csak a 14. században váltak tömegessé. A korai kivételek között szokták említeni Esztergom és Veszprém kőből épült várát, melyek a fehérvári belső várral állíthatók párhuzamba.²⁰ Míg utóbbi a kisebb ispáni várak közé tartozik, addig a fehérvári alsóvár a Magyar Királyság legnagyobb ispáni várának méretét is messze meghaladta a maga 17 ha-os területével – feltéve, hogy a belső vártól délre elterülő szakaszon is azonos a városfal nyomvonala a 11. századi alsóvár falával.²¹ A középkori városmagot övező kőfalat a 11. századi várfallal való azonossága miatt egyúttal a Magyar Királyság legkorábbi új építésű (értsd: római kori előzményekkel nem rendelkező) városfalaként értelmezhetjük.

17 Reich 2020, 47–48.

18 Zsoldos 2010, 10–11.; Zsoldos et al. 2016, 214. A terminológiával (királyi vár, *civitas*, *castrum*) kapcsolatban lásd Mordovin 2016, 77–81.

19 Janeš 2019, 230, Fig. 6. Nagyon sokáig a tatárjárást tekintették a kőfalépítés legfőbb okának (Sándorfi 1979, 248.), azonban legalább akkora szerepe volt ebben a középkori társadalom átalakulásának, a nemesség felemelkedésének, a birtokok fejlődésének, valamint a Magyar Királyságot a nyugati szomszédai felől fenyegető veszélyeknek (Janeš 2019, 235.).

20 Hasonlóan kisméretű ispáni várak Hont (0,75 ha) és Borsod (1,7 ha) (Szende 2013, 128.; Mordovin 2016, Katalógus, Hont, Borsod).

21 A nagyobb ispáni várak közé tartozik Abaújvár (3,9 ha), Moson (4,5 ha), Pozsony (5,5 ha) és a legnagyobb Sopron (8,7 ha) (Szende 2013, 128–129.).

Közép-Európában a 9-10. században zömmel fa-föld konstrukciójú erődítmények épültek,²² Itáliában és az Alpoktól északra pedig a Nyugatrómai Birodalom megszűnését követően 1000 körül jelentek meg az első olyan kőfalak, amelyek a városias települések teljes területét zárták körbe. A legtöbb – várakat, lakótornyokat felváltó – kő városfal azonban Európa-szerte is csak a 12-13. században épült.²³

A 11. század derekára a Fehérvárt körülölelő fal építését minden bizonynyal a király rendelte el, tekintettel annak költségességére és arra, hogy a települések köré kőfal emelése a 10-12. században Európa-szerte királyi előjog volt.²⁴ Az építkezést védelmi szempontok mellett a tekintélyes kőfallal járó presztízs is indokolhatta, melynek szerepét felértékelték, hogy itt haladt el az 1018-ban megnyitott szentföldi zarándokút.

Szent Jakab kagyló (zarándokjelvény)
Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár

22 Egyetlen kivételként a csehországi Stará Boleslav várát említhetjük (Charvát 2010, 158.; Mordovin 2016, 90, 146.; Szücsi et al. 2020, 70.).

23 Gerő 1975, 25.; Peyer 1995, 10.

24 Peyer 1995, 10.; Janeš 2019, 229.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Charváth 2010.** Pert Charvát: *The Emergence of the Bohemian State*. Leiden–Boston, 2010.
- Feld 2011.** Feld István: Székesfehérvár. Vár- és városfalak. In: Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy Sebestyén (szerk.): *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest 2011, 90–93.
- Gerő 1975.** Gerő László: A magyar várépítés kialakulása a honfoglalás korától – Jellegzetes építési korszakok és ezek történeti előzményei az európai várfejlődés keretében (Die charakteristischen Epochen des Burgbaues in Ungarn in Bezug auf die europäische Burgbauentwicklung) In: Gerő László (szerk.): *Várépítészetünk*. Budapest 1975, 9–62.
- Grynaues 2020.** Grynaues András: A magyar várépítés kialakulása a honfoglalás korától – Jellegzetes építési korszakok és ezek történeti előzményei az európai várfejlődés keretében (Die charakteristischen Epochen des Burgbaues in Ungarn in Bezug auf die europäische Burgbauentwicklung) In: Gerő László (szerk.): *Várépítészetünk*. Budapest 1975, 111–121.
- Horváth et al. 2018.** Horváth Emil – Szücsi Frigyes – Kern András – Morgós András: Dendrochronological and radiocarbonanalysis of the beam-foundation of the medieval stonewall of Székesfehérvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69. (2018) 169–183.
- Janeš 2019.** Andrej Janeš: A Phantom Menace. Did the Mongol Invasion Really Influence Stone Castle Building in Medieval Slavonia? In: Tkalčec, Tatjana (Ed.): *Fortifications, Defence Systems, Structures and Features in the Past*. Zagreb 2019, 225–238.
- Kralovánszky 1984.** Kralovánszky Alán: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez (Neue Angaben zur Siedlungsgeschichte von Veszprém und Székesfehérvár). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17. (1984) 189–206.
- Mordovin 2016.** Mordovin Maxim: *A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században (The emergence of the castle organisation in Medieval Hungary, Bohemia and Poland in the 10th–12th centuries)*. Budapest, 2016.

- Morgós–Kern–Horváth 2020.** Morgós András – Kern András – Horváth Emil: Székesfehérvár 11. századi kő vár(os)fala alatti tölgy gerendaalapozás dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálata (Dendrochronological and radiocarbon analysis of the 11th c. oak timbers from the beam foundation under the Medieval stonewall of Székesfehérvár). *Alba Regia*, 48. (2020) 85–109.
- Peyer 1995.** Hans Conrad Peyer: Die Stadtmauer in der Geschichte. In: *Stadt- und Landmauern. Band 1. Beiträge zum Stand der Forschung*. Zürich 1995, 9–14.
- Reich 2020.** Reich Szabina: *Székesfehérvár városszerkezete, gazdasági fejlődése és anyagi kultúrája a kora Árpád-kortól a 16. századig*. PhD dolgozat, Pécsi Tudományegyetem. Pécs–Székesfehérvár.
- Romát–Pokrovenszki 2019.** Romát Sándor – Pokrovenszki Krisztián: Székesfehérvár, Lakatos u. 7. *Alba Regia*, 47. (2019) 72.
- Sándorfi 1979.** Sándorfi György: A magyar várépítézet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján (Über die früh Phase des ungarischen Burgbaues aufgrund von literarischen Angaben und Geländebegehungen). *Archaeologiai Értesítő*, 106. (1979) 244–254.
- Siklósi 1999.** Siklósi Gyula: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. Budapest, 1999.
- Siklósi 2013.** Siklósi Gyula: *A törökkori Székesfehérvár*. Székesfehérvár, 2013.
- Szóllósy 2020.** Szóllósy Csilla: Előzetes beszámoló a Székesfehérvár, Jókai Mór utcai feltárásról (Report on the archaeological research conducted in Jókai Mór Street, Székesfehérvár). In: Bíró Gyöngyvár – Pintér Nagy Katalin – Szebenyi Tamás (szerk.): Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetőség gondozásának elmúlt évtizedei. Szeged 2020, 371–381.
- Szücsi–Morgós–Horváth 2019.** Szücsi Frigyes – Morgós András – Horváth Emil: Székesfehérvár kő városfalának gerendaalapozásából származó minták dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálati eredményei a régészeti és történeti adatok tükrében (Results of Dendrochronological and Radiocarbon Analysis of the Beams Found in the Foundation of the Medieval Stone Wall of Fehérvár in the Light of Archaeological and Historical Data). *Alba Regia*, 47. (2019) 9–33.
- Szücsi–Szóllósy–Romát 2020.** Szücsi Frigyes – Szóllósy Csilla – Romát Sándor: Alba Civitas (Fehérvár) 11. századi kőerődítése a Jókai Mór utca 14-

ben folytatott feltárások tükrében (The 11th-century stone fortification of Alba Civitas (Fehérvár) in the light of the excavations in 14 Jókai Street, Székesfehérvár (Hungary)). *Alba Regia*, 48. (2020) 53–83.

Zsoldos 2010. Zsoldos Attila: Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*, 11. (2010) 5–13.

Zsoldos–Thoroczkay–Kiss 2016. Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: *Székesfehérvár története az Árpád-korban (The History of Székesfehérvár in the Age of the Árpád Dynasty)*. Székesfehérvár, 2016.

